

Jernej Velkavrh

»Včasih lahko sulice kmetov poškodujejo viteza«

Dejavnost kmetov v politično-vojaških in družbenih
konfliktih visokega srednjega veka

UDK 323.269.6(497.4)»14/15«

UDC 323.269.6(497.4)»14/15«

VELKAVRH Jernej, univerzitetni diplomirani zgodovinar, SI-1357 Notranje Gorice, Podpeška cesta 419, velkavrh.jernej@gmail.com

VELKAVRH Jernej, BA in History, SI-1357 Notranje Gorice, Podpeška cesta 419, velkavrh.jernej@gmail.com

»Včasih lahko sulice kmetov poškodujejo viteza«. Dejavnost kmetov v politično-vojaških in družbenih konfliktih visokega srednjega veka

“Peasants’ Spears May Sometimes Harm the Knight.” Peasants in Military and Social Conflicts of the High Middle Ages

Zgodovinski časopis, Ljubljana 67/2013 (148), št. 3-4, str. 280–304, cit. 163

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 67/2013 (148), No. 3-4, pp. 280–304, 163 notes

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek poskuša osvetliti kmečko soustvarjanje dogodkovne zgodovine v času uveljavitve fevdalizma. Pojavi, kot so kmečki upori in kmečki odpor proti fevdalni ureditvi, gibanje za božji mir, udeležba kmetov v srednjeveškem vojskovanju in vsakdanji konflikti med kmeti samimi, namreč opozarjajo na to, da srednjeveško plemstvo ni doseglo enostavne in enkratne zmage, s katero je za dolgo časa utišalo preproste podeželane. Srednjeveški viri, ki so pri družbenih vprašanjih motrili tudi konflikte, ponujajo vpogled v družbeno interakcijo, v kateri so škarje resda v rokah elite, a tudi kmetje niso izpustili iz svojih rok platna.

This paper explores to what extent the peasant population participated in and co-created event history during the introduction and consolidation of the feudalism. Peasant revolts and resistance to the feudal system, the Peace of God movement, peasant participation in medieval warfare, and daily conflicts among peasants themselves, all indicate that the victory of the medieval nobility with which it silenced the common rural people for a long time was neither easily achieved nor final. Medieval sources that explored social issues and also took into account various conflicts, give an insight into the social interaction of that time. While it is true that the shears were indeed in the hands of the ruling elite it is also true that the peasant population firmly held the linen in their hands.

Ključne besede: kmetje, srednji vek, vojaška zgodovina, kmečki upori

Key Words: peasants, Middle Ages, military history, peasants revolts

Avtorski izvleček

Author’s Abstract

Splošni razvoj v obravnavanem obdobju in prostoru

O kmečkem prebivalstvu srednjega veka le redko razmišljamo kot o aktivnem sotvorcu dogodkovne zgodovine. V slovenskem zgodovinopisju so kmetje kot soustvarjalci politične zgodovine obravnavani šele za časa velikih kmečkih uporov poznega srednjega in zgodnjega novega veka, medtem ko zgodovina zgodnejših obdobj v kmetih vidi predvsem pasivno in podrejeno množico proizvajalcev. Seveda je tak pogled v veliki meri upravičen. Vseeno pa ne odstira tudi drugih slojev življenja kmečkega prebivalstva. Naloga prispevka ni prevrednotenje predstav o srednjeveški družbi na splošno, pač pa ugotavljanje, ali so kmetje vendarle tudi v politično-dogodkovni sferi lahko imeli podobno aktivno vlogo kot na primer na področjih gospodarske ali kolonizacijske zgodovine. V raziskovanem obdobju je udejstvovanje srednjeveških kmetov v bolj ali manj nasilnih, vedno pa konfliktnih dejanjih, občasno vzbudilo pozornost tedanjih piscev. Zlasti, če je bilo delovanje kmetov uperjeno proti prevladi vladajočih slojev. V kolikšni meri torej verz iz nemške pesnitve »Eupolemius«, ki je bila napisana v 12. stoletju našega štetja in ki je uporabljen za naslov članka, odraža družbeno realnost?¹

V raziskavo so vključeni podatki iz ozemelj Svetega rimskega cesarstva, francoskih in italijanskih dežel, v času širjenja in konsolidacije fevdalnega reda, torej nekako od vzpostavitve karolinške nadoblasti v osrednji Evropi na prehodu iz 8. v 9. stol. do visokega srednjega veka, ko se je z uveljavitvijo viteštva dokončno reformiral plemiški sloj, s tem pa so se preobrazile ideje o družbeni ureditvi in posledično tudi družbena ureditev sama. Ravno tako pomemben za preobrazbo družbe je bil hkratni proces uveljavljanja mest. Ker zbrani in predstavljeni podatki izvirajo iz med seboj oddaljenih stoletij in regij, jih ne gre brez zadržkov stkati v tapiserijo splošnoveljavnih vzorcev obnašanja kmetov, ki naj bi veljala za vsa območja celinske Evrope v vsem obravnavanem časovnem razponu. Srednjeveški kmet tako ni večni upornik, njegova dejanja odpora niso vedno in povsod enaka, niti ni vedno potencialni vojaški obvezanec. Ponujajo pa ti podatki vpogled v različne posamezne obrambne in rekrutacijske načrte oblasti, ki so predvidevali mobilizacijo kmetov, v prizadevanja kmetov po zagotavljanju lastne varnosti ter v mogoče odporniške oz. uporniške strategije kmečkega življa.

Pojem »kmečko prebivalstvo« je v članku uporabljen v kar najširšem smislu, torej kot oznaka za zelo različne kategorije podeželskega prebivalstva neplemenitega

¹ Freedman, *Images of the medieval peasant*, str. 184.

porekla, katerega glavna dejavnost je bila kmetijstvo. Oznaka se torej nanaša tako na osebno svobodne kmete z lastno alodialno posestjo kot na podložnike in tiste osebno nesvobodne osebe, ki skrbijo za dominikalno posest. Morda lahko raznovrstnost podeželske družbe najbolje ilustrira dejstvo, da so imeli svobodni kmetje lahko svoje služabnike oz. hlapce.² Ob tej poenostavitvi je treba dodati, da je bil družbeni položaj posameznika in skupnosti navadno ključnega pomena pri vprašanjih, ki jih raziskava obravnava. Upor in odpor nikakor nista nujno dejanji obupa, ampak zelo pogosto kažeta na samozavest in poskus zavarovanja lastnih pravic in interesov ali poskus iskanja zadoščenja ob kršenju le-teh.³

Vseeno pa sta nujni vsaj kratki ponazoritvi tako glavnih procesov v obravnavanem obdobju kot osnovne razslojenosti kmetstva, na katero so vplivali različni ekonomski, družbeni in politični dejavniki. V Evropi so se namreč v stoletjih med širjenjem karolinške oblasti, ki je vsrkala različne plemenske države, in nastopom visokega srednjega veka na podeželju odvijale pomembne spremembe. Kmetje so bili sprva tako kot drugi sloji prebivalstva razdeljeni glede na svoj osebni položaj, ki je obsegal kategorije svobodnih, deloma svobodnih in osebno nesvobodnih oseb (*liberi, liti in servi*). V visokem srednjem veku je prišlo do poenotenja. Kmetje so bili poslej kolektivno opredeljevani glede na način bivanja in preživljanja kot *agricolae* (poljedelci) in *rustici* (podeželani), osebnemu položaju posameznega kmeta je bilo pri tem posvečene malo pozornosti.⁴ Družbene razlike med posameznimi kategorijami kmetov so postale manj pomembne kot njihova oddaljenost od drugih družbenih kategorij rojevajoče se tridelne sheme, tj. vitezov in duhovnikov. Kmetje so bili poslej podložni, bili so oskrbovalci, odrezani od vzvišenih opravil, od dolžnosti, ki plemenitijo – vojskovanja in molitve.⁵

V karolinški dobi so za varnost podeželskega prebivalstva, poleg kmetov samih seveda, saj ne smemo pozabiti dejstva, da so bili kmetje tako v karolinški državi kot v sosednjih gentilnih družbah kot vojaški obvezanci⁶ po eni in plenilci ter tarče razbojnikov in sovražno nastrojenih sosednjih skupnosti po drugi strani vajeni orožja (še v poznem srednjem veku so "divjaški" kmetje, bivajoči v težje dostopnih regijah, kakršna je npr. gorata notranjost apeninskega polotoka, predstavljali strah in trepet za mnoga mesta in zemljiške gospode⁷), v določeni meri skrbeli kralj in njegovi uradniki, a se je že z razvojem imunitet oblast nad kmečkim prebivalstvom odmikala od sfere javne oblasti.⁸ Razmere so se še veliko bolj spremenile s propadom karolinškega imperija, katerega je spremljalo usihanje monarhove oz. javne moči. Fragmentacija političnega zemljevida je spodbujala težnje aristokratov in njihovih

² DUBY, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, str. 37.

³ Glej npr. v SAMUEL K. COHN, *Lust for Liberty, The Politics of Social Revolt in Medieval Europe*, in WERNER RÖSENER, *Peasants in the Middle Ages*, str. 237 in naprej.

⁴ RÖSENER, *Peasants in the Middle Ages*, str. 12.

⁵ Več o ideologiji treh redov srednjeveške družbe v DUBY, *Trije redi ali imaginarij fevdalizma*.

⁶ HALSALL, *Warfare and Society in the Barbarian West*, str. 93.

⁷ COHN, *Lust for Liberty*, str. 28 in naprej.

⁸ DOLLINGER, *Der bayerische Bauernstand vom 9. bis zur 13. Jahrhundert*, str. 64 in naprej.

podpornikov po uveljavitvi in razširitvi kroga svojega vpliva. Fevdalni red se je zasnovo predvsem na osebnem bogastvu plemičev, ki jim je omogočilo postavljanje gradov in vzdrževanje vojaških spremljevalcev. Pomenljivo je, da je število gradov hitro naraščalo v času slabenja moči Karolingov in ko notranjosti Evrope niso več ogrožali Saraceni, Madžari in Vikingi.⁹ Poleg tega, da je novozgrajeni plemičev grad poslej zagotavljal neizbežnost oddajanja dajatev in opravljanje tlake, je bila tudi sama gradnja gradu veliko breme za okoliške kmete.¹⁰ Skupnega zaščitnika ljudstva, kralja, so torej nadomestili mnogi lokalni veljaki, ki so izkoriščanju svojih zemljiških posestev posvečali veliko pozornost, s tem pa so navadno vzpostavljali tudi večji nadzor nad podrejenim kmečkim življem.

Nastopili so skratka barviti časi preobrazbe ustroja oblasti in historiografsko izročilo prej namiguje na pogosto nelagodje, ki so ga poslej morali občutiti nezavarovani kmetje, kot na spokojnost podeželja. Pri opisovanju odnosov med elito in podrejenimi skupinami pa moramo biti previdni. Upoštevati moramo, da družbenih razmer ni določal zgolj »razredni boj«, ampak tudi njegov pomirljivejši nasprotni pol – družbeni konsenz, ki je bil nekoč in ostaja danes vezivo vsake družbe. Avtoriteta zemljiškega gospoda ni temeljila izključno na prisili, nasilju. Nastopati je moral predvsem kot ugleden zaščitnik skupnosti. Zlasti časi preizkušenj so razkrili recipročnosti med vladajočimi in vladanimi. Zemljiški gospodje so v primerih velikih stisk svojim podložnikom ublažili dajatve,¹¹ odprli svoja skladišča in razdeljevali zaloge živil tudi med sosednje male posestnike, lokalni skupnosti so zagotavljali vojaško varstvo ipd.¹² Še več. Politični interesi so kmete lahko povezali v na videz paradokсна zavezništva z njihovimi dozdevnimi izkoriščevalci. Na primer na Saškem so tako v uporabi proti vladarju Henriku IV. svoje vrste strnili plemiči in kmetje, čeprav je to zavezništvo doživljalo tudi krize.¹³

To pa ne pomeni, da so bili odnosi med vladajočimi in podrejenimi na splošno rožnati. Vodilna družba je zlasti od visokega srednjega veka naprej o kmetih našla malo prijaznih besed in jim je navadno očitala prostaštvo in topoglavost, grdoto, prepirljivost in pretepaštvo,¹⁴ vendar je v šaljivih pesmih obravnavane dobe moč najti tudi stereotip lokavega kmeta, kakršen je na primer Unibos, kmet, ki nastopa v pesnitvi, ki je morda nastala že pred 11. stoletjem. Preprosti in revni naslovni junak je večkrat prelisičil župana, župnika in uradnika.¹⁵ Medtem ko so nižje sloje v karolinški dobi označevali kot *pauperes* ter *inerme vulgus*, torej kot ubožne in predvsem nemočne, so kasneje v okviru tridelne sheme dobili še eno, tokrat bolj pozitivno oznako – poslej so bili predstavljeni tudi kot marljivi prehranjevalci družbe.¹⁶

⁹ Moore, *Prva evropska revolucija, ok. 970–1215*, str. 88. Duby, *Trije redi*, str. 188–192.

¹⁰ Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 426.

¹¹ Dollinger, *Der bayerische Bauernstand*, str. 144.

¹² Duby, *Rural Economy*, str. 57.

¹³ Lampert von Hersfeld, *Annales*, str. 179 in 225.

¹⁴ Freedman, *Images of the medieval peasant*, str. 2.

¹⁵ Pesnitev je objavljena tudi na spletu. *Unibos*, <http://escholarship.org/uc/item/1rw9j11x#page-1>.

¹⁶ Freedman, *Images of the medieval peasant*, str. 2. Duby, *Trije redi*, str. 118–123.

Kljub očitnemu glavnemu procesu obvladovanja podeželja s strani plemstva, se vsi kmetje niso nahajali v enakih razmerah. Kmečko prebivalstvo, ki je bilo podvrženo nebrzdanemu, pogosto nasilnemu podrejanju s strani lokalne aristokracije, je seveda živelo v precej bolj negotovih razmerah kot kmetje, ki so jih lahko ščitili vladarjevi uradniki, povezanost v gibanju za božji mir, širokogrudnejši privilegiji, ki so jih zlasti v visokem srednjem veku kmetom namenili zemljiški gospodje v zameno za kolonizacijo še neizkrčenih področij ali pa preprosto odmaknjenost njihovih bivališč od centrov gosposke moči. Nesvobodne osebe, zaposlene z različnimi nalogami na dominikalni posesti, so imele drugačen položaj kot kmetje, ki so jih zemljiški gospodje posadili na podložne kmetije, zlasti v primerih, ko se je posest teh podložnikov nahajala daleč od sedeža zemljiškega gospoda in je bila zato podvržena manjšemu nadzoru in manjši tlaki.¹⁷ Od obeh skupin so se sprva dokaj ostro ločili osebno svobodni kmetje s svojo alodialno posestjo. Položaj kolonov v romanskem svetu se je razlikoval od položaja kmetov v notranjosti.¹⁸ Prav tako je bilo gotovo drugačno življenje kmeta, ki je živel v notranjosti Svetega rimskega cesarstva, kot življenje kmeta, ki je živel ob pogosto nemirni meji z zahodnimi Slovani ali pa Madžari. Razmere v času širjenja in konsolidacije fevdalne družbene ureditve so bile drugačne od tistih v visokem srednjem veku, ko sta nastanek teritorialnih gospostev in okrepitev centralne monarhične oblasti obrzдалa prejšnje plemiško prerivanje za oblast. Nič manjši ni bil za kmečko prebivalstvo pomen premika od avtarkičnega gospodarstva k ponovni razširitvi denarnega poslovanja in k trgovskemu razcvetu, ki ga je spodbujala vnovična rast evropskih mest. Vse te okoliščine so namreč vplivale na potrebo po varnosti, vojaškem potencialu kmetov in pritegnitvi kmetov k obrambi, hkrati pa tudi na zmožnost odpora proti fevdalni ureditvi.

Nasilne oblike odpora proti fevdalnemu redu in proti posameznim fevdalcem

Kljub temu da vzrokov za nezadovoljstvo večinskega prebivalstva ni manjkalo, je do velikih kmečkih uporov, kakršne poznamo iz poznega srednjega veka in zgodnjega novega veka, v obravnavani dobi prihajalo le izjemoma.

Leta 841 je izbruhnil velik upor kmetov na Saškem, v deželi, ki se je izredno silovito upirala že politični podreditvi Karolingom in kjer so se kmetje v boju proti tuji politični prevladi pogosto povezali s svojim plemstvom. Upor leta 841 je imel za razliko od zgodnejših saških uporov poudarjene socialne motive, saj je bil uperjen proti uvajanju organizacije zemljiške posesti in družbene ureditve

¹⁷ O različnih stopnjah obremenjenosti v *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek, Družbena razmerja in gibanja*, str. 256.

¹⁸ Različne pravno-gospodarske kategorije prebivalstva so izčrpno predstavljene v zborniku *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. II. zvezek*, str. 279 in naprej. Ogromno podatkov o tej temi sta predstavila tudi Duby v *Rural Economy* in Dollinger v *Der bayerische Bauernstand*.

frankovskega tipa, ki je prizadel predvsem široka sloja svobodnih in polsvobodnih kmetov. Ti so sedaj želeli obnoviti *stellige*, svoja stara zborovanja, ki so imela tudi vojaški značaj.¹⁹ Cesar in plemiči so deželo »pomirili« šele po več zelo nasilnih vojaških pohodih.²⁰

Precej verjetno je tudi k drugim uporom s strani Karolingov zavojevanih patriarhalnih družb v tem obdobju svoj delež prispevalo nezadovoljstvo širših slojev nad uvajanjem karolinške gospodarsko-družbene ureditve. Tako si lahko razložimo široko podporo Ljudevitu Posavskemu s strani Karantancev in Karniolcev.²¹ Ti so se namreč velikim karolinškim intervencijskim silam postavili po robu v več odprtih bitkah,²² kar pomeni, da so bile tudi vojske domačinov sorazmerno velike. Prevelike, da bi pričakovali, da je vrste upornikov, zbranih na bojnem polju, lahko zapolnilo zgolj domače plemstvo. Za sodelovanje v tako tveganem podvigu so kmetje najbrž imeli svoje razloge. Podobno lahko domnevamo o uporu na Moravskem, ko so tamkajšnji prebivalci ok. l. 900 prenehali plačevati dajatve nemškemu cesarstvu in se začeli odvrčali od krščanstva. Vsekakor so bile obtožbe bavarskih škofov uperjene proti celotnemu moravskemu ljudstvu, ne le proti tamkajšnji aristokraciji.²³ Tudi če je bila za upor odgovorna predvsem slednja, se vsekakor zdi, da je imel odpor široko podporo. Vseeno pa se je na novoosvojenih karolinških ozemljih povežalo več različnih dejavnikov, ki niso izvirali zgolj iz občutenja socialnih in gospodarskih krivic s strani kmečkega prebivalstva, zato jih ne moremo imeti za kmečke upore, ampak za pretežno politično motivirane, verske in socialne upore, pri katerih je sodelovalo tudi kmečko prebivalstvo.

Do odmevnejšega kmečkega upora je po saškem uporu iz leta 841 prišlo šele v dvajsetih in tridesetih letih 13. stoletja v Spodnji Saški, v delti reke Vezere severno od posesti bremenskega nadškofa, kjer so se zaradi kratenja svojih pravic upirali avtonomni kmetje iz Stedingerja. Premagali so več viteških, celo križarskih vojska, v katere so se vključili plemiči iz širše okolice, a so bili kmetje leta 1234 v bitki pri Alteneschu dokončno poraženi.²⁴

Četudi so bili veliki upori redkost, je pogosto prihajalo do lokalnih uporov in oboroženih prask med kmeti in zemljiško gospodo, na italijanskih tleh pa tudi do konfliktov med kmeti in meščanstvom. Zmag preprostih kmetov nad ošabnimi vitezi ne opeva zgolj nemška pesnitev Eupolemius iz 12. stoletja, ki opisuje zmage ponižanih, slabo oboroženih kmetov nad ošabnimi vitezi,²⁵ pač pa so se v tem obdobju tudi v kronistiko »prebila« poročila o oboroženih spopadih med vodilnimi in podrejenimi družbenimi skupinami.²⁶ Trubadurji, kakršna sta bila šampanjski grof Thibaut IV. in Jocelin, so se večkrat pošalili na svoj račun, ko so pripovedovali, kako so njihova dvorjenja mladim pastircam nasilno prekinili oboroženi kmetje,

¹⁹ Brown, *Vzpon zahodnega krščanstva*, str. 657.

²⁰ Rösener, *Peasants in the Middle Ages*, str. 242.

²¹ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* 2, str. 491.

²² Bogo Grafenauer et al., *Zgodovina Slovencev*, str. 130–131.

²³ Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 2, str. 244–245.

²⁴ Rösener, *Peasants*, str. 247.

²⁵ Freedman, *Images of the medieval peasant*, str. 184.

²⁶ Arnold, *Medieval Germany 500–1300*, str. 155.

ki so plemiče pregnali od deklet.²⁷ V 13. stoletju so se na primer zaradi davkov večkrat uprli kmetje v okolici Pariza.²⁸ V letih 1233 in 1234 je prišlo do uporov okoliških kmetov proti Genovi.²⁹

Posebno nepriljubljenih plemičev so se kmetje znebili v spontanih izbruhih nasilja in umorih. Neredko se je zgodilo, da je takšno maščevanje podložnikov nad zatiralskim plemičem ostalo nekaznovano.³⁰ Čeprav bi bila legenda o umoru sinov koroške grofice Heme Krške v 11. stoletju s strani upornih rudarjev³¹ izmišljena, je vseeno zgovorna v tem, da možnost nasilnega odpora proti ljudem, ki so bili višje na družbeni lestvici, nikoli ni bila povsem izključena.

Odpor proti uveljavljajočemu se zemljiškosposkemu redu je lahko kmečko prebivalstvo vodil v razbojništvo. Ker so duhovniki kot razbojništvo označevali tudi nasilno dejavnost ambicioznih vitezov v dobi fevdalne razdrobljenosti,³² je socialno poreklo roparjev v naslednjih primerih vprašljivo, vendar njihov preprosti izvor nikakor ni izključen. T. i. *piratas de Carsis et robatores* ter *raptores* omenjata dve sicer ponarejeni listini iz visokega srednjega veka, ki navajata njihove »zasluge« za škodo, povzročeno tržaškim cerkvenim posestim.³³ Ob koncu 12. stoletja so cerkvenim posestim na tleh oglejskega patriarhata precej škode povzročili neposlušni podložniki.³⁴

Nenasilne oblike odpora

Pogostejše kot oborožene vstaje in umori plemičev, dejanja, ki so vedno pomenila precejšnje tveganje za upornike, so bile nenasilne oblike odpora. V Friziji na primer so zatirani prebivalci zapustili svoje vasi in se umaknili v gozdove, kjer so si postavili nove naselbine. Frizijski primer sicer precej običajnega pojava bežanja kmetov zaradi nevzdržnosti razmer na posameznih zemljiških gospodstvih je nenavaden zato, ker se je stopnjeval v razbojništvo. Tu so se namreč ubežni nezadovoljniji povezali z roparji in skupaj z njimi prizadejali veliko škode lokalni trgovini. Vendar se ti ljudje na koncu le niso izognili širitvi in utrditvi nove družbene ureditve, saj se je tudi tu sčasoma izoblikovalo plemstvo, ki si je podredilo druge prebivalce in prevzelo skrb za razdeljevanje zemlje, obrambo skupnosti, sodne zadeve in pobiranje dajatev.³⁵ Čeprav so ubegli podložniki lahko postali izobčenci, potepuhi in razbojniki,³⁶ so navadno vendarle rajši izbrali služenje pri kakšnem drugem zemljiškem gospodu, saj je vsak zemljiški gospod hvaležno sprejel dodaten

²⁷ Freedman, *Images*, str. 167–168.

²⁸ DUBY, *Rural Economy*, str. 333.

²⁹ COHN, *Lust for Liberty*, str. 42–43.

³⁰ Freedman, *Images*, str. 183–184.

³¹ ŠTĪH, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina – družba, politika, kultura*, str. 56.

³² DUBY, *Trije redi*, str. 55.

³³ Franc Kos, *Gradivo 2*, str. 305–306 in Franc Kos, *Gradivo 3*, str. 208.

³⁴ Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, str. 81.

³⁵ Fichtenau, *Living in the Tenth Century*, str. 430.

³⁶ Prav tam, str. 126.